

## **Szellemekkel teli nagy lábaskamra<sup>1</sup> (adalékok a keleti hanti medveműnyelvhez)**

**CSEPREGI Márta – Ljudmila KAJUKOVA**

### **Bevezetés**

A címbeli jelzős szerkezetet akár találós kérdésként is fel lehetne adni. Talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy nemcsak az európai kultúrán nevelkedett emberek tornék rajta a fejüket, de szibériai nyelvrokonaink mind-egyike számára sem egyértelmű a megoldás. Hogy ne feszítsük sokáig a húrt, eláruljuk: ez a medve törzse.

Tanulmányunkban a szurguti hantik körében jelenleg élő, a medvekul-tusszal kapcsolatos tabuszavakat gyűjtöttünk össze. Tisztában vagyunk azzal, hogy ez csak egy szűk metszet. Hosszas helyszíni gyűjtőmunkával a korpuszt sokszorosára lehetne növelni, de ez a mostani mennyiség sem érdektelen. Újdonságokat is tartalmaz, és elemzésével általános tendenciákat is meg lehet fogalmazni.

A szerzőpáros hanti tagja a Jugan folyóról a szalimi területre átköltözött Kajukov nemzetségből származik. 1966-ban született hagyományos kultúrájú családban. Tanulmányait Ugutban majd Leningrádban végezte, s szülőföldjére visszatérve évtizedeken keresztül tanította anyanyelvükre a hanti nebulókat. Jelenleg a *Hanti Jasang* újság szurguti nyelvjárású tudósítója. Havonta egy oldalnyi terjedelem áll rendelkezésére, hogy anyanyelvjárásukon tájékoztassa a középső Ob mentén, az Agan, a Tromagan, a Jugan és a Pim folyók partján élő hantik. Emellett iskolai tankönyveket, oktatási segédanyagokat szerkeszt, s a normatív helyesírás kidolgozásán fáradozik. A magyar szerzőtárs 1992 óta foglalkozik a szurguti hantik nyelvvel és kultúrájával, és minél jobban megismeri tárgyát, annál inkább érzi, hogy milyen keveset tud róla.

---

<sup>1</sup> A tanulmány az OTKA K68061 számú pályázat támogatásával készült.

**Medvekultusz ma a szurguti hantik között**

Ljudmila Kajukova elmondta, hogy bár tisztelték a medvét, az ő gyerekkorában már nem élt a medveünnep hagyománya a területükön. „Az apámat kérdeztem, ő, amennyire az apjától és más öregektől hallotta, egyes sorokra emlékezett, meg a jelenetekre, amikor bejön az erdei szellem, a holló, a daru, a kakas és más szereplők. Elmondta, hogy érdekes, humoros jelenetek voltak. Az apám medveünnepi énekeket nem tudott, csak hősénekeket. Az 1970-es években Nagyezsda Vasziljevna Lukina járt nálunk, magnóra vette az apám énekeit, ki tudja, megvannak-e még azok a felvételek. Jó lenne egyszer utánanézni a Tomszki Pedagógiai Egyetem néprajz tanszékének archívumában. (...) Persze, azért hallottam gyerekkoromban is tabuszavakat, hogy például a medvehús *tőkər*, meg a *pupi* helyett bizonyos alkalmakkor azt kell mondani, hogy *nårəm wájəγ* meg *jəpəγ*, de ez nem nagyon érdekelt. Három-négy éve kezdett érdekelni ez a dolog, és azóta, ha idős asszonyokkal találkozom, mindig gyűjtök tőlük szavakat. Most mintegy ötven kifejezés van a gyűjteményemben.”

Csepregi Márta ezt tette hozzá: „Amikor 1992-ben a Nagy Jugan felső folyásán, Kurlomkinóban voltunk expedícióban Kerezsi Ágnessel és Lázár Katalinnal, ottlétünk idején az egyik szomszéd medvét ölt, s a húsból juttatott a Kurlomkin családnak is. Ez olyan medvehús volt, amelyet minden ceremónia nélkül fogyasztottak el, mivel »már nincs senki, aki tudná, hogyan kell medveünnepet szervezni«. Bár a házigazdánk, Pjotr Vasziljevics Kurlomkin sok mitikus éneket tudott, és neki voltak emlékei a régi medveünnepokről, ő is azt mondta, hogy össze kellene hozni azokat a jó énekeseket, akik még ismerik a hagyományokat, és úgy gyűjteni össze a medveünnepi repertoárt.”

Az északi hanti medveünnepi hagyomány feltámasztására az 1980-as évek végétől voltak próbálkozások. Ennek egyik eseménye a hanti énekesek magyarországi bemutatkozása volt 1990 augusztusában a Budai Várban a Mesterségek Ünnepe-n, majd pedig a VII. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson Debrecenben. A keleti hanti, szurguti területen pedig az egyik nagy vállalkozás a medveünnep rekonstruálására az volt, amikor Lennart Meri észt néprajzkutató-filmrendező (későbbi köztársasági elnök) kérésére összegyűjtötték a jó énekeseket az Agan, a Tromagan és a Jugan mentéről, és megszületett a Toorumi pojad (Tórum fiai) című film (1989). Nyilvánvalóan a kamerák jelenlétében nem lehetett mindent előírásosan végezni, és a filmes szempontok előnyt élveztek az esetlegesen nem túl filmszerű hagyományokkal szemben, de az énekesek, akiknek többsége azóta már elhunyt, a lehető legjobbak közül kerültek ki. A filmforgatás ráadásul két részletben történt, 1983-ban és 1985-ben, mert az első alkalommal idő előtt lemerültek a filmesek akkumu-

látorai. Lennart Meri stábjában Jeremej Ajpin akkor még fiatal író és kultúr-munkás is részt vett. Később, a *Hanti avagy a hajnalcsillag* című regényébe beleszötte ezeket az élményeit is. Egy helyen a regény főhőse orosz útitársának mesél a medveünnepekről. Ez a rész nem más, mint a Meri-film forgatókönyvének összefoglalása (2008: 228–236).

### Információk első kézből

2011 őszén, Ljudmila Kajukova budapesti tartózkodása idején segített értelmezni egy korábban felvett medveéneket, ez indította el beszélgetésünket a tabuszavakról. A beszélgetés hol oroszul, hol hantiul (gyakori kódváltással) zajlott. Néhány alkalommal a diktafon is be volt kapcsolva, hogy el ne szálljon az információ. A felvétel egy részét az alábbiakban közöljük, szó szerinti fordítással.

*pupi jektə ʔātəʎə ʔāntəʎ jəʎ pa səʎit nəwəmtəʎ, pa səʎit jastəʎə.  
pupi əntə jastəʎi, memi əntə jastəʎi. jastəʎi: nərəm wəʎəʎ, iki,  
jeʎi...tut ʔrəkkə ʔastʔi tʔela, ili kʔr, kʔt, sām, pun pa səʎit jastəʎi.  
səʎəʎə jastəʎi kəʎlɨʎəʎ. nos – pənək.*

A medveünnep napján a hantik másképpen beszélnek, másképpen mondják. Nem mondják, hogy *pupi*, nem mondják, hogy *memi*. Azt mondják: mocsári öreg, bátya... Ezen kívül a testrészeket, vagyis a lábat, kezet, szemet, szőrt másképpen mondják. A szemet csillagnak mondják. Az orr: pöcök a csapdán.

*tʔu ʔātəʎə əmp nɨlʔa naziwəʎ əmp kʔʎəʎ. nədo skazaʔ ləkkəʎ ʔt. „mə  
nərəm wəʎəʎ tʔəkəra tʔəkəʎəm. mə tem tʔəkəri kʔtəʎ ʔtəʎ ləkkəʎ ʔta  
tʔəkəʎəʎ məʎəm” – tʔenə nəwəmtəʎi.*

Azon a napon az ebet nem szabad ebnek mondani. Azt kell mondani: farkas valami. „Ezt a mocsári állat *tyokerát tyokeráalom* (= húsát eszem). Ezt a *tyokerből* maradt dolgot a farkas valaminek *tyokerálni adom*” – így beszélnek.

*ʔuj pupi wəʔt ʔātəʎ jekʎi. nɨʎ pupi nəʎə ʔātəʎ jekʎi. əj pupəʎi tʔəʎə  
əntə jekʎi. tut mə əntə kəʎlɨʎəm. əj pupəʎi jektə təʎi.*

A hím medvét öt napig táncolják. A nőstény medvét négy napig táncolják. A kis medvécskét úgy nem táncolják. Arról nem hallottam. Kis medvécske ünnepéről.

*pupi jektə wār ƙōjayi ƙujnə wiyəlli, tū ƙonə wārli. tol'ko tū ƙo ƙōl  
əntə wul ƙuntə, starejšə nado wāyta, panə jīs iki, arəy, mānī' tājta  
ƙonə, tū ƙonə wārli.*

A medveünnepet, aki elejtette, az az ember csinálja. Csak ha az az ember nem tudja, idősebbet kell hívní, és az öreg apó, éneket, mesét tudó ember, az az ember csinálja.

*panə āləy ƙātəlnə jākə tulí, panə pə'á wārli. tū ƙātəlnə čəpəy  
tūmint eta wār əntem. jay ǝjəytəlat, pə'á wārəlat, āməsəlat – eto  
organizacionnīe momentī kak bī. tol'ko pə'á wārli – jākə tutə latnə  
– tū pupi sōwnat, pupi oɣnat – oɣ panə sōw tənə pāni.*

És az első nap behozzák, és köszöntik. Azon a napon valójában nincs semmi. Az emberek találkoznak, üdvözlík egymást, leülnek – ezek olyan szervezési momentumok. Csak köszönnek – amikor behozzák – a medvebőrnek, medvefejnek – a fejet és a bundát tették oda.

*ƙuj jay uttən āməsəlat. niɣət namən āməsəlat. litot wārtəyə jəli ƙuntə,  
ƙonə wārli. ne əntə tōɣənə katə. šaj, əjnam šaj wāra niɣət wārəlat.  
a put, nāwi mətə, tōkər mətə əjnam ālə ƙuj jay.*

A férfiak a hátsó falnál ülnek, a nők a bejáratnál. Amikor főzni kezdenek, a férfiak csinálják. A nők nem nyúlnak hozzá. A teát, minden tea dolgot a nők csinálnak. De a fazekat, a húsfélét, *tyoker* félét mindig a férfiak.

*tem nōpətnə ƙūč mīwəli pə liwa, ƙūč mīwəli pə wāra – ne  
sobludajut obīčija. a severnīe – kasəm jay, ƙuj jay num pālək līlət,  
oƙkəy pālək līlət. a niɣət: ƙūr čōp pālək līlət. a məy tūmint wār pə  
əntə tājləw. ƙōt, ƙūr, tām səm učə, əjnam līləw – tōkərluww..  
ma nōməksəlam, tem nōpətnə tī tāyi jōraɣlat. əntə jōraɣlətalnə,  
itpə sobludali bī. əj tōɣənə wārəɣlat. ƙūč jāwən jay, əj jāwən jay,  
čəpəyƙə, jīs tāyi əjnam mustəmin tājəlat.*

A mostani korban bármit egyél, bármit tégy – nem tartják be a szabályokat. De az északiak – a kazimi nép, a férfiak a felső felét eszik, a feles részét eszik. De a nők: a lába felőli részt eszik. De mi ezt már nem tartjuk. Kezét, lábát, szívét, mindent megeszünk, *tyokerálunk*. Azt gondolom, a mai korban ezt elfelejtették. Ha nem felejtették volna el, to-

vább is betartanak. Így csinálnak. Csak a Jugan népe, a Kis-Jugan népe, valóban, a régi dolgokat szépen betartja.

*ḱuj jaɣnə əjnam prazdník, əjnam ḱātəλ ḱuj jaɣnə wǎrɫi. panə scenkat, dramatíčeski scenkat əjnam ǎlə ḱuj jaɣnə wǎrɫat. niɲ rolət, sumintaɣ, níɲ, sǎḱ, niɲ sǎḱ əjnam ḱuj jaɣ lǝmətɫət, panə jekɫət, arəɣɫət tú tǎɣit. sǎkralniɲ tǎɣit, tút ḱuj jaɣnə wǎrɫat, panə tú arəɣ jasəɲ, mǎníʼ jasəɲ – eto kǝɫət, pa sǎɣit əntə kirəɣtɫat. tǝɣənə arəɣɫat, mǎníʼɫat. a biɬavoj scenkayət, tú tǎɣitnə ḱuj jaɣnə ḱǝɫnə tem ḱātəɫnə kičət wǎɫət, tǝɣənə wǎrɫətət.*

A férfiak az egész ünnepet, minden napot a férfiak csinálnak. A jeleneteket, a drámai jeleneteket is a férfiak csinálják. Női szerepeket, a kendőt, csizmát, bundát, női bundát mindet a férfiak veszik föl, és táncolják, énekelik azokat a részeket. A szakrális részeket, azt a férfiak csinálják, és az ének szövegét, a mese szövegét – ezeket a szavakat nem változtatják meg. Úgy énekelnek, mesélnek. De a hétköznapi jeleneteket, azokat a részeket a férfiak úgy csinálják, ahogy aznap éppen kedvük tartja.

Más beszélgetéskor elhangzott információk:

„A medveünnepen az első nap a szervezéssel telik el, a második napon meghívják a szellemeket, szent énekeket énekelnek, harmadik napon kezdődnek a színjátékok, ezek a negyedikén hétköznapi jelenetekkel folytatódnak. Az ötödik napon az emberek kezdenek szétszéledni, addigra már jól leitták magukat, csúnyán viselkednek.

Amikor a húst evésébe kezdenek, a férfiak nagyokat horkantanak, mint a medve.<sup>2</sup>

Az asszonyok az ünnep egész ideje alatt eltakarják az arcukat a kendőjükkel, mert ők a medve menyecskének számítanak. De mi, a Kajukovok, Kurlomkinok, akik a medve nemzetségbe tartozunk,<sup>3</sup> igaz, hogy kendőt kötünk, de nem takarjuk el az arcunkat, mert nekünk a medve öcsénk vagy bátyánk.”

<sup>2</sup> Hasonló hagyomány van a szoszvai manysiknál is (Schmidt 2011: 36).

<sup>3</sup> A szurguti hantiknál három nemzetség van: a medve, a jávorszarvas és a hód nemzetsége.

**A legújabb szakirodalom, a jelen kutatás forrásai**

Az obi-ugor medvekultusz vizsgálata mindig is fontos része volt az e népek kultúrájával foglalkozó tudománynak. Ennek irodalmát itt nem idézzük, csak a kutatások egyik csúcsára, Schmidt Éva munkásságára utalunk, melyet posztumusz kötete is bizonyít (2011). Ez a téma a 20. század utolsó évtizedében megizmosodott obi-ugor értelmiség egy részének is fontos kutatási területe lett (Moldanov 1999), s számos tudományos konferencia foglalkozott vele (Moldanova–Kakszin 2002; Moldanova 2008). Érdekes viszont, hogy a kutatás inkább a medvekultusz mitológiai aspektusára irányult, a nyelvi vonatkozásait figyelmen kívül hagyta. Azokban a konferenciakötetekben, melyekre az imént utaltam, mindössze két tanulmány érint nyelvi kérdéseket (Geraszimova 2002; Kakszin 2008). De az előbbi nem új adatokat közöl, hanem a Munkácsi Bernát szövegeiből kigyűjtött manysi tabuszavakat elemzi, az utóbbi pedig elméleti síkon maradt, bár volt egy fontos megjegyzése, melyre még visszatérünk.

Az obi-ugor medveműnyelv alapműve és minden további vizsgálódás viszonyítási pontja Bakró-Nagy Marianne monográfiája (1979). N. I. Tyerjoskin keleti hanti szótára később jelent meg (1981-ben). Jelen szószedetünk alapját a Tyerjoskin szótár tabu-jelzésű szavai adták, melyeket még korábban Csepregi Márta gyűjtött össze. Felhasználtuk A. Sz. Peszikova és A. N. Volkova olvasókönyvének (2010) adatait is, ezt a listát gazdagította L. Kajukovának a Kis és Nagy Jugan mentéről származó gyűjtése. A szólistát ezután a szerzőpáros magyar tagja összevetette Bakró-Nagy Marianne monográfiájával (1979).

Az összehasonlítás azért izgalmas, mert Bakró-Nagy azokat a medvekultuszban használatos kifejezéseket elemezte, melyeket a 19–20. századi folklór szövegekből és szótárakból gyűjtött össze. Adattára 486 szócikkből áll, melyben vannak közös, obi-ugor szavak és szerkezetek, vannak több hanti, ill. manysi nyelvjárásban előfordulók, és természetesen csak egy-egy nyelvjárásból adatoltak is. Mivel a korai folklór gyűjtések elsősorban az északi hanti területeken folytak, a monográfiában is érezhető az északi adatok túlsúlya. A mi mostani listánk egyrészt későbbi forrásokból állt össze, másrészt pedig a keleti hanti szókincsre irányítja a figyelmet.

**A medveműnyelvről általában**

Ebben a tanulmányban nem kívánunk mélyebben belemerülni a tabujelenségek nyelvi és kulturális megnyilvánulásainak vizsgálatába. Ha elkezdenénk áttekinteni a kutatás bő kétszáz éves nemzetközi és hazai irodalmát, soha nem jutnánk el a tulajdonképpeni témánkhoz, ami egy kisebb hanti csoport

szókincsét érinti. Valószínűleg ezen a csoporton belül is vannak területi különbségek, s még inkább műveltségbeli különbségek. Aki jobban benne él a hagyományban, az több tabukifejezést tud, aki kevésbé, az nem ismeri a metaforákat, körülírásokat. Egyes szavak elveszítették a jelentésüket, kikoptak a használatból, másoknak megváltozott a jelentése, profanizálódtak. Azok a kifejezések pedig, melyeket csak szűk körben, speciális alkalmakon szabad használni, könnyebbek eltűnnek, mint a köznapi szavak, különösen, amikor olyan kultuszokról van szó, melyek az utóbbi évtizedekben igencsak háttérbe szorultak az Ob-vidéken.

A titkos nyelv lényege, hogy igen erős a csoportképző szerepe. Nem kifejezetten a medvekultuszról szól, de jól illusztrálja témánkat az alábbi idézet Tyimofej Moldanov és Tatyjana Moldanova könyvéből, melyben a szerzők arról vallanak, hogyan különült el nyelvileg is a kazimi istennő bálványát őrző nemzetség a többitől: „A legelső és mélyen emocionális információ, mely bevésozott gyermeki emlékezetünkbe – ezek az istennővel kapcsolatos tilalmak. A körülöttünk lévő világban sok mindent „titkos nyelven” voltunk kénytelenek megnevezni, nem mondhattuk ki például, hogy „kígyó” vagy „gyík”, hanem azt kellett mondanunk: „a nagymama hajfonata”, „a nagymama subájának a zsinege”. Sok tilalom volt az állatokkal kapcsolatban, egyeseket nem nevezhattunk úgy, ahogy a Kazim alsó folyásán lakó hantik. Például, az istenasszony nem engedi nekünk, hogy a sügért *Λar*-nak hívjuk, ahogy a többi kazimi hanti, nekünk a *ńarki* szót kellett használnunk. Most már tudjuk, hogy a *ńarki* obi manysi nyelven van, ezt használják a Kosztyin és a Partanov nemzetség tagjai, a vezsakari közös obi-ugor istenség, a Szentvárosi Öreg bálványának őrzői. Ilymódon a tilalom, amit az istennő elének állított, azt jelentette, hogy a mi státusunk magas, és közel van ennek a közös obi-ugor bálványszellemnek a státusához. Voltak az öltözködéssel kapcsolatos tilalmak, például mi nem hordhattunk gyöngyhímzéses lábbelit, s a kultusszal kapcsolatosak: nem tarthattunk otthon fából készült bálványt stb. Sokféle előírás származott a Kazimi istennőtől, és ezeknek szerintünk az volt a célja, hogy megerősítse a területen élők összetartozási érzését. Ennek pedig pozitív értelme volt, azaz a felsőbbrendűségi tudatunkat erősítette: azért csinálunk mindent másképp, mert jobbak vagyunk, mások felett állunk; a többiek azért nem így tesznek, mert ők rosszabbak, alacsonyabb rangúak.” (Moldanov–Moldanova 2000: 7–8.)<sup>4</sup>

A hagyományos kultúrájú obi-ugor azokban az élethelyzetekben, amikor hite szerint az ő élettere, a „középső világ” érintkezik az alsó és felső világ-

<sup>4</sup> Csepregi Márta fordítása.

gal, azaz a természetfelettil, a túlvilággal, a meg nem születettek és az elhunytak lelkeivel, az istenekkel és szellemekkel, speciális nyelvet kénytelen használni. Ilyen helyzetek az emberi élet nagy fordulói, a születés és a halál, a vadászsákmány mint az istenek ajándékának elfogadása és a szellemvilággal való kapcsolattartás.

A vadászathoz kapcsolódó nyelvi tabu azon a hiten alapszik, hogy az állatok értik az emberi beszédet. Beszédével az ember igyekszik elterelni a vadállat figyelmét, nem akarja megsérteni az állatot, valamint nem akarja, hogy az állat tudomást szerezzen róla, hogy mire készül a vadász.<sup>5</sup> Az állatok között a medvének kitüntetett helyzete van, mivel az nem egyszerűen vadászsákmány, hanem isteni eredetű, szent állat, aki élteiben és halálában egyaránt hatással lehet az ember életére. Éppen ezért a nyelvi tabu legfejlettebb rendszere az obi-ugor medveműnyelvben jelenik meg.

### Nyelvészeti megjegyzések

Bár anyagában a mi szójegyzékünk nagyon különbözik Bakró-Nagy Marianne monográfiájának adataitól (a 108 kifejezésből 54 új adat, 19 pedig olyan, mely szerepel a 1979-es kötetben, de a szócikk nem tartalmaz keleti hanti adatokat), ugyanazok a szerkezeti és szemantikai megállapítások érvényesek rájuk, mint amelyeket Bakró-Nagy Marianne megfogalmazott.

A szóalkotás csak tabuszavakra jellemző eszköze a szótörzítés. Ez lehet valamely hang felcserélése egy másik, a szabályos hangváltozások közé nem illő hanggal (a mi listánkban pl. 21, 26, 29, 40, 51 sorszámú adat), a hangrend megváltoztatása (98, 99).

A másik eszköz a szóképzés, s a mi listánkban is elsőprő többségben vannak a *-p*, *-əp*, *-ip*, *-lip* képzős adatok (20, 27, 28, 33, 39, 42, 45, 47, 49, 56, 60, 67, 79, 100). Az adatok között természetesen olyanokat is találunk, melyek köznapiságként is *-p* képzősök (66, 72, 93), ezek névátvitellel váltak tabuszóvá. A másik tipikusan medveműnyelvi képző, az *-intay* itt két adattal van képviselve (31, 36).

<sup>5</sup> 1996-ban, a Tromagan egyik mellékfolyója partján házigazdám egyik este megemlégette, hogy másnap „tolla-hullott állatot” készül elejteni. Én tudásomat fitogtatandó rákérdeztem, és kimondtam a ’hattyú’ jelentésű szót, mire mindenki megrémült, hogy ezzel elriasztottam a madarat. Valószínűleg olyan rossz volt a kiejtésem, hogy a madár nem fogott gyanút, mert másnap a gazda egy hatalmas hattyúval a hátán tért haza a vadászatból. A tabunév alapja pedig az a megfigyelés, hogy nyár elején a hattyú rövid időre elveszíti a szárnytollait, s amíg az újra nem nő, nem tud repülni, s ilyenkor könnyebb elejteni. (CsM)



Előfordulnak összetett szavak vagy szószervezetek (12, 14, 53, 59, 68, 69, 71, 73, 75, 76, 82, 86, 106, 107). Több szóból is álló, bonyolult jelzős szerkezetből a mi listánkban csak egy van (44), de a költői nyelvben ez az általános.

A szerkezetek egy része *õt* 'tárgy, dolog' utótagú (7, 94, 95, 102, 103, 104). Ez a szemantikailag kiüresedett utótag főnévképzőként funkcionál a szintagmákban. Valamilyen okból ez a szerkezet a mi listánkban a valósnál alacsonyabban reprezentált. Egyéb forrásból, szóbeli közlésekből tudjuk, hogy a medvetort (vagy halotti tort) ülő házban a ház berendezéseit nem szabad a saját nevükön nevezni (az edény pl. 'üreges tárgy, a kés 'hüvelyes tárgy'). Az elhunytat sem a nevéen említik, hanem *tēnə jəŋəm õt* 'így járt tárgy', *mənəm õt* 'elment tárgy' szószervezetekkel utalnak rá. A szülő a gyermeke nevét sem szívesen mondja ki, hanem pl. *aj õtəm* 'kis valamim'-nek hívja.

Jelentéstani szempontból vizsgálva bőven találunk példákat mind a metafora, mind a metonímia esetére. A medve testrészeit az ahhoz hasonló alakú vagy tulajdonságú tárgyak nevével helyettesítik (22, 25, 33, 38, 41, 52, 58, 59, 61, 62, 66, 69, 72, 73 stb.).

Közismert tény, hogy a tabuszavak között sok a jövevényszó, a mi listánkban is vannak ilyenek. Átadó nyelvként szóba jöhetett a komi (16, 97), de akár ugyanannak a nyelvnek a másik nyelvjárása is. Ez történt a 'váll' jelentésű szó esetében, mely a szurguti köznyelvben *wān*, a tabunyelvben viszont a vahi alakot használják (43).

A 16. számú *măjpər* szót eredetileg nyilván a tabu miatt kölcsönözték a komiból. Az idők során azonban ez a köznyelv részévé vált, neutrális kontextusban használják a hanti nyelvjárásokban. Minősített (szakrális) összefüggésben viszont kerülni kell. Ilyenkor a kazimi hantik a *pupije* alakhoz folyamodnak (Kakszin 2008: 16). Mint feljebb láttuk azonban, a szurguti nyelvjárásban a *pupi* szónak van neutrális jelentése, a szurgutiaknak ezt a kifejezést kell kerülniük a medveünnepi szituációban.

A medveműnyelv továbbélésének érdekes dimenziójára mutatott rá L. Jakukova. Elmondta, hogy van néhány olyan szó, melyeknek a régi, szakrális használata ma éppen az ellenkezőjébe fordult, bántó, megvető árnyalatot kapott. Ilyen a *jimpəs* 'szent' (7), melyet ma nagytestű, behemót, nehezen mozgó emberrel kapcsolatban használnak, bántó szándékkal. Az 'eszik' jelentésű *iŋkər* (97) a hétköznapi használatban 'zabál, fal' (orosz *жрать*) jelentésű. A *toŋəltəta* 'énekel' (90) igt ma a részeg gajdolás jelölésére használják.

Számos olyan szó is van a listánkban, melyeknek nem tudtuk kideríteni az etimológiáját, a téma még további kutatást, akár helyszíni vizsgálatot igényel.

### **Kevésbé tudományos befejezés**

A medveünnepi repertoárban, az énekekben és a színjátékokban használt szókincs tehát azért különbözik a köznapi szókinctől, hogy elterelje a medve figyelmét, és óvjon a bosszútól. Egy korábbi tanulmányomban (Csepregi 2007: 71) eljátszottam azzal a gondolattal, hogy a tabunyelv lényege az, hogy bár az állat érti az emberi nyelvet, de félrevezethető, mert metaforikus gondolkodásra nem képes, ez kizárólagosan emberi tulajdonság. A gazdag költői nyelvezetű repertoár azonban gyönyörködtetni is kíván – nemcsak a medveünnep közönségét, hanem a szent állatot is. Ezért, a gondolatot továbbszöve, most már megkockáztatom, hogy a medvének mégiscsak van esztétikai érzéke, és tetszik neki, amikor a hanti énekes az ő testét „szellemekkel teli lábasházként” emlegeti.

### **Adattár**

A szavakat és kifejezéseket szemantikai csoportosításban, azon belül a mássalhangzók szerinti ábécé sorrendben közöljük.

A szócikkek beosztása: *hanti szó* / annak a nyelvjárásnak a rövidítése, melyből a tabuszó adatolva van / 'tabujelentés magyarul; oroszul' < 'a szó köznapi jelentése magyarul; oroszul' (vagy etimológiája, ha ismert) – forrása (T, PV + oldal, LK) esetleges előfordulása Bakró-Nagy 1979-ben (BN + szócikk száma /+, ha van keleti hanti adat, /– ha nincs).

### **A források rövidítése:**

BN: Sz. Bakró-Nagy, Marianne 1979: Die Sprache des Bärenkultes im Ob-ugrischen. Budapest, Akadémiai Kiadó.

LK: Ljudmila Kajukova saját gyűjtése. Legtöbbje J nyelvjárású, kivéve, amikor ő maga Szurg nyelvárast jelölt meg. LK (?): az adatközlő saját etimológiája, bizonytalan.

PV: Peszikova A. S.–Volkova, A. N. 2010: А. С. Песикова–А. Н. Волкова, Книга для чтения (сургутский диалект) 4 класс. Ханты-Мансийск, ИИЦ ЮГУ.

T: Tyerjoskin, N. I. 1981: Н. И. Терёшкин, Словарь восточнохантыйских диалектов. Ленинград, Наука.

**A nyelvjárások rövidítései:**

Ag	agani	Tra	tromagani
J	jugani	U-Ag	Agan torkolati (uszty-agan)
Szal	szalimi	U-J	Jugan torkolati (uszty-jugan)
Szurg	szurguti (ha nincs egyéb folyóvölgy kiemelve)	V	vahi
		Vj	vaszjugani

**A medve elnevezései**

1. *iγ* V Vj Szal 'medve; медведь' < 'apa; отец' (vö. *jəγ*) – T 52, BN 2/+, BN 11/–
2. *iki* J 'hím medve; медведь' < 'apó; дядя' – LK, BN 13/–
3. *imi* J 'nőstény medve; медведица' < 'néni, anyó; тётя, старушка' – LK
4. *opi* J 'nővér; старшая сестра' < 'nőstény medve; медведица' – LK
5. *jəγ* J 'hím medve; медведь' < 'apa; отец' – LK, BN 11/–
6. *jeji* J 'hím medve; медведь' < 'báty; старший брат' – LK
7. *jimpəs, jimpəs öt* U-Ag 'medve; медведь' < 'szent valami' – T 74, BN 104/–
8. *jəpəγ* Ag 'medve; медведь' < V Vj Tra Ag J 'fülesbagoly; филин' – T 96
9. *măni* J 'hím medve; медведь' < 'öcs; младший брат' – LK, BN 241/+
10. *măni* J 'medvebocs; медвежонок' < 'öcsike; братик' – LK
11. *həni* J 'húg; младшая сестра' < 'nőstény medve; медведица' – LK, BN 275/–
12. *həram wəjəγ* Szurg 'medve; медведь' < 'mocsári állat; болотной зверь' – LK, BN 278/–
13. *íet' iki* Szurg 'medve; медведь' < 'nagyapa; дедушка' – PV 40
14. *wur iki* Szurg 'medve; медведь' < 'erdei öreg; таёжный мужчина' – PV 40, BN 462, 463/–

**Szokrális kontextusban kerülendő, (nem tabu) medvenevek**

1. *lōw* J, Tra *lōw moḵ* 'medvebocs; медвежонок на первом году' – LK, T 210, BN 92/+
2. *măjpər* Ag Tra 'medve; медведь' – T 246, BN 232/–
3. *temi* Szurg 'medve; медведь' – LK
4. *naḡəm pupi* Tra 'nőstény medve; медведица' – T 279, BN 258/+
5. *pupi* Szurg 'medve; медведь' – T 384, LK, BN 306/+

**A medve testrészeinek elnevezései**

1. *umsip*, *pupi umsipəł* Tra 'hátlja vminek, medve ülepe; зад медведя' < 'ül; сидеть' – T 501
2. *uŋkət* J, *uŋkəł* Tra, *iŋkət* Ag 'medvefej; голова медведя' – T 502, BN 39/+ (LK: 'állkapocs; челюсть')
3. *aŋkəł*, *aŋkələlem* Szurg 'fűl, fülecském; ухо медведя' < 'fatönk; пень' – PV 40, BN 38/+
4. *āsəm* J 'csecs, молочная железа' < 'emlő, tőgy; сосок, вымя' – LK
5. *jəl* J Tra 'medveháj; медвежье сало' – LK, T 58, BN 96/+
6. *ķáčəp*, *pupi ķáčəp* Tra 'medve bele; кишки медведя' < V Vj Szurg 'kötél; верёвочный или ременный аркан' – T 149, BN 150/+
7. *kałək* Ag Tra J 'medve csontjai; кости медведя' – T 97, BN 160/+
8. *kiłip*, *pupi kiłip* Tra 'medve nyelve; язык медведя' < ? *kił* – T 111, BN 155/+ ('medve gyomra')
9. *kiłip* U-Ag J 'medve hátsó fele; зад медведя, задница, крестец' > V Vj Szurg < 'megmozdul, félrehúzódik; подвинуться, отодвигаться' (*kiłíta*) – T 162, LK
10. *kałək* U-J 'medveborda; ребро медведя' – T 97
11. *kűn*, *pupi kűn* Ag Tra U-Ag J 'medve szőre; шерсть медведя' < V Vj Szurg 'fésül; чесать' (*kűnčta*) – T 128, LK, BN 165 (téves átírással, más etimológiával)
12. *kűnintay* J 'medvebunda; шкура медведя', vö. *kűn* – LK
13. *ķānčə* Ag U-J Tra, 'medve nyomá; след медведя' < 'dís, hímezés, rajz; узор, орнамент, рисунок' – T 154 LK BN126/–
14. *ķānt*, *ķāntəp* J 'hátsó láb; задняя лапа медведя' < 'lábaskamra lába; ножка лабаза' – LK, BN 128/+
15. *ķāntəpən* Szurg. 'két hátsó láb; две задних лап' < 'lábaskamra 2 lába; 2 ножки лабаза', vö. *ķānt* – PV 40, BN 128/–
16. *kałək(em)* Szurg. 'medve feje; голова медведя'; J 'koronya; череп' – PV 40, LK, BN 174/–
17. *ķōrintay*, *pupi ķōrintay* Tra 'medvebunda; шкура медведя' < Ag Tra J 'testfelszín; поверхность тела' *ķōr* + Sx – T 184, BN 177/+
18. *karəs* J 'mell; грудь' – LK (LK magyarázata: *karesz iki* a sas neve, mitikus madár, az erő szimbóluma)
19. *ķos* V Vj Ag Tra Szal 'medve szeme; глаз медведя' < 'csillag; звезда' – T 174, PV 40, BN 183/+
20. *ķoslip* U-Ag J 'medve szeme; глаз медведя' < 'csillag; звезда' – T 174, LK, BN 183/+

21. *katəl* U-Ag, *kōtal* J, *pupi kătal* Tra 'medvemancs, mellső láb; передняя лапа медведя' < 'keze; его рука' – T 100, T 106, LK, BN 196/+
22. *ka'əŋ*, *pupi ka'əŋ*, *kačəŋ* Tra 'medve gyomra; желудок медведя' < Ag Tra 'övre erősíthető zacskó a köszörűkőnek; кошелек или сумочка с точильным бруском, прикрепляемые к поясу с правой стороны' – T 100, LK, BN 200/+
23. *lăŋlip* Ag U-Ag Tra 'medve foga; зубы медведя' < V Vj Ag Tra J Szal 'rág; жевать' (*lăŋlanta*) – T 200, BN 206/+
24. *ləŋkər* J 'váll; плечо' < V 'váll; плечо' – LK
25. *luŋkət tǎli ənəl lăpas*, *kaŋtət tǎli ənəl lăpas* Szurg 'medve teste, törzse; туловище медведя' < 'istenekkel teli nagy lábaskamra, szellemekkel teli nagy lábaskamra; богами полный большой лабаз, духами полный большой лабаз' – PV 40
26. *lăŋip*, *pupi lăŋip* Tra 'medve lapockája; лопатка медведя' < 'húros hangszer; струнный мутыкальный инструмент' (*lăw* T 228) – T 229, BN 207/+ ('szügye')
27. *lăki*, *lăkem* Szurg 'mellső láb, mancs; медвежья передняя лапа' < 'tenyér; ладонь' – PV 40, BN 209/+
28. *lasip* U-Ag 'medve torka/szája; пасть медведя' – T 227
29. *mōli*, *pupi mōli*, Tra 'medve füle; медвежье ухо' < ? V Vj Tra Ag J Szal 'zárt, tompa; глухой, тупой' (*mōləŋ* T248) – T 265, BN 239/+
30. *mŋŋli*, *mŋŋklip* J 'medve füle; медвежье ухо' < ? 'kinövés, bub; купол' (*moŋli* BN 244) J, V Vj Tra 'agancstalan; комолый, безрогий' (*mŋŋləŋ* T 264); ? 'csomó; узел' (*mŋŋkəl* LK) – T 272, LK, BN 244/+
31. *mäsəŋ* Vj, *mesəŋ* Ag U-Ag Tra J, *mosəŋ* U-J 'medve farka; хвост медведя' < 'nyúl, vadren, jávorszarvas farka; копчик, хвостец, хвостик у зайца, оленя, медведя, и т.п.' – T 245 BN 248/+
32. *măŋčak* J 'medve farka; хвост медведя' < ? *măsəŋ* – LK
33. *năŋər* J 'vese; почка' < 'cirbolyatoboz; кедровая шишка' – LK
34. *naŋrj kerä* Vj 'medvevese; почка медведя' < 'cirbolyatobozos fonott kosár; корзинка с кедровыми шишками' – T 108, BN 255/+
35. *ňol* J Vj 'vér; кровь' < Ag Tra J 'rőt színű víz a folyóban; fekete víz; вещество цвета ржавчины, скапливающееся у тихих берегов рек, и впадающих в них ручей; чёрная вода' – T 317, LK, BN 270/+
36. *păčəŋ* J 'máj; печень' – LK
37. *pőčip(em)* J 'nyelv; язык' < 'nyalint, felnyal; лизать' (*nőŋ pőtŋimtata*) – LK

38. *pǎlak* Szurg 'medve hátsó lába; задняя лапа медведя' < *manysi* 'csizma; сапог' – PV 40, BN 296/–
39. *pənək* J 'medve orrhegye; кончик носа медведя' < 'röcök a csapdán; язычок капкана' – LK, BN 299/+ ('medve szája')
40. *pír pewərt* J 'hát; спина' < 'hátsó gerenda; заднее бревно' – LK
41. *pǎrkíp* J 'nyelv; язык' – LK
42. *pew* J, Tra, U-Ag, *jimpəs öt pew* 'medve szíve; сердце медведя' < 'fenyőtoboz; шишка' – LK, T 74, BN 325/+
43. *piwəl, rüpi piwəl* Tra 'medve szíve; сердце медведя' < V Vj 'heveder, kötél; ляпка, шнур' – T 385, BN 326/+
44. *pewərt* J 'gerinc; позвоночник' < 'gerenda; бревно' – LK
45. *suγul* J 'karom; коготь' < 'kis fejsze éle; острие маленького топора' – LK
46. *sőj* Szal 'medveháj; медвежье сало' – T 436
47. *sojəp* Szal 'medve torka / szája; пасть медведя' < V Vj Szurg 'háló; невод' (T 411) – T 433, BN 336/+
48. *šikip* Szurg 'orr; нос медведя' – PV 40
49. *sar pewərt* J 'nyak; шея' < 'elülső gerenda; переднее бревно' – LK
50. *sárt moḵ* J 'bél; кишка' < 'csukafióka; щучёнок' – LK, BN 366/+ ('belső szervek')
51. *waγəl* J 'gyomor; живот' < T 507 'kemény bőr; жесткая шкура' – LK
52. *wajəγ kil* V Vj 'medvegyomor; желудок медведя' < 'állat bogyószedő edénye; набирушка, приспособление для сбора ягод' – T 110, BN 154, 155/+
53. *wǎnəp* Vj 'medvekarom; коготь медведя' < V Vj Ag Tra J Szal 'horog; рыболовный крючок' – T 532, BN 456/+
54. *war sǎγəl* J 'borda; ребро' < T 410 'halrekeszték sövénye; дранка для плетения запора' – LK
55. *wǎrəs* J 'szőr; шерсть, ворс' < T 513 'lószőr; конский волос' – LK, BN 466/–

### A medveünneppel kapcsolatos egyéb kifejezések

1. *oγət pǎnta* Szurg 'imádkozik; молиться' < 'fejet hajt; поклониться' – PV 40
2. *ənəl tiləp* Szurg 'nagy ima; великая молитва' – PV 40
3. *kalət* Szurg 'szellem; дух' – PV 40
4. *kalət* Ag, Tra J 'medve eltemetett csontjai és a temetés helye; погребенные кости медведя и место их погребения' < 'szellem; дух' – T 97

5. *kəŋtip* J 'tánc; пляска' < 'korogás, csörömpölés; стучание, бренчание' – LK (?)
6. *kəŋtipta* J 'táncol; плясать' < 'korog, csörömpöl; стучать, бренчать' – LK (?)
7. *korəŋk* Tra 'cipő; обувь' < V 'belül korhadt fatörzs; дерево, сердцевина которого сгнила и стала пустой' – T 173
8. *muŋtəpsə* kőł, *mŋwtəpsi* kőł Tra, J 'tabuszó; тайное слово' < 'valamilyen szó; какое-то слово' – T 267, LK
9. *nōk tōrəmtəŋalta* J 'kiugrik; вскинуться' – LK
10. *nəri* Szurg. 'föld; земля' – PV 40
11. *pōrəŋ* Ag Tra J 'liszt; мука' < 'porzik; подыматься пыль' – T 374, LK
12. *pupi jekta* J 'medveünneperet tart; праздновать' < 'medvét táncol; танцевать медведя' – LK
13. *pətar* Tra, J 'kenyér; хлеб' – T 353, LK
14. *sōy juŋ* Szurg 'dárda; копье' < 'síbot; лыжная палка' PV 40
15. *toŋəl* J 'ének; песня' < 'pengetés; бренчание' – LK (?)
16. *toŋəltəta, tāŋəlaŋtəŋalta* J 'énekel; петь' < 'penget; перебирать струны' – LK (?)
17. *təpəl* Tra 'étel; еда, пища' – T 484, LK
18. *təpəta* J 'medvehúst eszik; кушать медвежье мясо' – LK
19. *təpəttəp* Szal 'száj; рот' < 'tápláló; кормитель' – T 455
20. *təŋiáltot* Tra 'étel; еда, пища' < V Ag Tra 'megtölt; набить, натолкать' – T 462, BN 412/–
21. *təŋiáltot*, J 'étel; еда, пища' – LK
22. *təŋta* J 1. 'medvehúst eszik; кушать медвежье мясо'; 2. 'zabál, eszik; жрать' < 'betöm; затыкать' (V, Vj, *tökita*, Szurg *tăkita*) – LK, BN 412/–
23. *tăkər* Ag, Tra *tőkər* J 'medvehús; медвежье мясо' < ? komi 'gomba; грибы' (*čak* BN 383) – LK, T 489, BN 439/+
24. *tăkərta, tőkərta* J 1. 'medvehúst eszik; кушать медвежье мясо'; 2. 'zabál; жрать' – LK
25. *tőkri* Szurg 'keskeny kés/ тонкий нож' < ? vö. *tőkər* – PV 40
26. *wiŋəltəp* J 'zsákmány; добыча' < 'előhív, kihúz; спускать, спустить сверху вниз' – LK
27. *wiŋəltəta* V Vj Ag Tra J 'medvét öl, elejt; убить медведя' < 'leeresz-kedik, előhív, kihúz; спускать, спустить сверху вниз' – T 507, PV 40, LK, BN 485/+

**Egyéb állatok**

1. *ōwār kūṛap ōt* Ag Tra J 'farkas; волк' < 'magas lábú valami; высоконогое существо' – T 132, T 325
2. *ḵōw kūṛap ōt* J 'farkas; волк' < 'hosszú lábú valami; длинноногое существо' – LK
3. *lakkəŋ ōt* J 'kutya; собака' < 'farkas valami; с хвостом существо' – LK, BN 413/–
4. *punəŋ ḵo* Tra 'farkas; волк' < 'szőrös férfi; волосатый мужчина' – T 383, BN 303/– ('medve')
5. *pōr wājəŋ* Ag Tra 'farkas; волк' < 'harapó állat; кусающий зверь' – T 379, T 508, BN 312/– ('medve')
6. *sāwār wājəŋ*, Ag Tra J 'kígyó; змея' < Ag Tra J 'darabokra vág; рубить' (*sāwəṛta* T 423) – T 424
7. *wājəŋ* J 'jávorszarvas; лось' < 'állat; зверь' – LK, BN 443/+ 'medve'

**Irodalom**

- Ajpin, Jeremej 2008: A hantik avagy a Hajnalcsillag. Fordította: Nagy Katalin. Magyar Versmondásért Alapítvány, Budapest.
- BN = Sz. Bakró-Nagy, Marianne 1979: Die Sprache des Bärenkultes im Ob-ugrischen. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csepregi Márta 2007: A kultúra hatása a nyelvre Északnyugat-Szibériában. In: Csepregi Márta–Virpi Masonen (szerk.), Grammatika és kontextus – új szempontok az uráli nyelvek kutatásában. Urálistikai tanulmányok 17. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest. 67–75.
- Geraszimova, D. V. 2002: Д. В. Герасимова, Табуированные названия медведя в мансийском языке (по данным фольклорных названий Б. Мункачи). In: Молданова–Каксин (ред.) 2002: 81–90.
- Kakszin, A. D. 2008: А. Д. Каксин, Лингвистический комментарий в статьях »Словаря хантыйской мифологии« (необходимость, объём и структура). In: Молданова (ред.) 2008: 12–21.
- Meri, Lennart 1987: Toorumi rojad. YLE – Finnish Broadcasting Company.
- Moldanov, Tyimofej 1999: Тимофей Молданов, Картина мира в песнопениях медвежьих игрищ северных хантов. Издательство Томского университета, Томск.
- Moldanov, T.–Moldanova, T. 2000: Т. Молданов–Т. Молданова, Боги земли казымской. Издательство Томского университета, Томск.



- Moldanova, T. A. (szerk.) 2008: T. A. Молданова (ред.), Мифология хантов. Материалы научно-практического семинара. ОАО «Полиграфист», Ханты-Мансийск.
- Moldanova, T. A.–Kakszin, A. D. (szerk.) 2002: Т. А. Молданова–А. Д. Каксин (ред.), Материалы V Югорских чтений «Медведь в культуре обско-угорских народов»: Сборник научных статей. ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск.
- PV = Peszikova A. S.–Volkova, A. N. 2010: А. С. Песикова–А. Н. Волкова, Книга для чтения (сургутский диалект) 4 класс. ИИЦ ЮГУ, Ханты-Мансийск.
- Schmidt Éva 2011: Medvekultusz. Schmidt Éva Könyvtár 5. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- T = Tyerjoskin, N. I. 1981: Н. И. Терёшкин, Словарь восточнохантыйских диалектов. Наука, Ленинград.

\*

### **Духами полный большой лабаз Язык-табу у восточных ханты**

В настоящем исследовании мы собрали термины, связанные с культом медведя, которые до сих пор используются в речи сургутских ханты. Источниками послужили словарь Н. И. Терешкина (1981), Книга для чтения А. С. Песиковой и А. Н. Волковой (2010), а также личный материал Л. Каюковой. Данные сравнивались нами с материалами из монографии Марианне Бакро-Надь (1979) и нужно отметить, что было найдено много различий. В нашей базе данных собрано 108 выражений, среди которых 54 являются совсем новыми, а 19 – с точки зрения восточно-хантыйских данных. В целом наш лингвистический анализ совпадает с выводами Бакро-Надь. Нашей новой информацией является то, что из-за утраты традиции медвежьих игрищ своей прежней роли некоторые слова-табу получили новые значения. С тех пор, как их перестали использовать в сакральном контексте, в просторечии они получили оскорбительный, пренебрежительный оттенок.

МАРТА ЧЕПРЕГИ – ЛЮДМИЛА КАЮКОВА